

EMEVÎ İKTİDARIN KURULUŞ VE YIKILIŞINDA SALGIN HASTALIKLARIN ETKİSİ

Hakan TEMİR*
Hüseyin el-MHEMİT**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 28 Haziran 2020, **Kabul Tarihi:** 17 Eylül 2020, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2020, **Atıf:** Temir, Hakan. El-Mhemit, Hüseyin. "Emevî İktidarın Kuruluş Ve Yıkılışında Salgın Hastalıkların Etkisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020): 933-960.

<https://doi.org/10.33415/daad.759446>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 28 June 2020, **Accepted:** 17 September 2020, **Published:** 30 September 2020, **Cite as:** Temir, Hakan. el-Mhemit, Hüseyin. "The Effect of Epidemic Diseases on The Foundation and Failure of The Umayyads State". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 20/2 (September 2020): 933-960.

<https://doi.org/10.33415/daad.759446>

Öz

Arapların salgın hastalıkları tarif etmek için kullandıkları "tâun" ve "veba" kavramları insanlık tarihini etkileyen büyük hadiselerdir. Tâunlar, ortaya çıktığı bölgelerde kısa sürede büyüyerek milyonlarca insanın ölmesine, devletlerinin ekonomik, siyasî, askerî ve ictimaî yapılarının bozulmasına neden olabilen ve toplumların hafızasında silinmez izler bırakan tarihî faktörlerden bir tanesidir. Bir anda ortadan kaldırılması mümkün olmayan bu tür salgınlar, sadece etkin olduğu dönemde değil sonrasında da kendilerini gösterirler. Kıtık, yokluk, fiyat artışı ve siyasî buhranlar şeklinde olumsuz etkilerini toplumların üzerinde hissettirirler.

* Dr. Öğretim Üyesi, Tokat Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, h.temir@hotmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-4142-6310>

** Öğretim Görevlisi, Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı, hud.kk51@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-3630-5215>

İslâm tarihi kaynaklarına genel hatlarıyla bakıldığında birkaç önemli salgın dışında İslâm dünyasını etkileyen ciddi bir hadise meydana gelmediği izlenimi uyanır. Fakat kaynaklar derinlemesine incelendiğinde durum biraz farklılaşır. Özellikle Emevî iktidarı boyunca salgınlar öncü ve artçılarıyla sık sık kendisini göstermiştir. Hatta Emevîlerin iktidara gelişinde, iktidarı paylaşan kişilerin yönetimden uzaklaşmalarında ve Emevî iktidarının sonlanmasında tâunların ciddi etkileri olduğu görülür. Adeta Emevîler tâunla gelmiş ve tâunla gitmiş gibidir. Bunlar Abbâsîlerin iddia ettiği gibi bir ilahî ceza mıydı? Yoksa savaşların sık yaşandığı ortamda görülebilecek normal pandemik süreçler miydi? Benzer tarzdaki soruların cevaplandırılması için bu makalede Emevîler dönemindeki salgınlar araştırılarak devlet üzerindeki muhtemel etkileri tespit edilecek ve bir neticeye ulaşılmaya çalışılacaktır. Böylelikle salgınların Emevîlerin yıkılışı üzerindeki etkileri de bir nebze aydınlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Emevî, Tâun, Veba, Salgın, Yıkılış.

The Effect of Epidemic Diseases on The Foundation and Failure of The Umayyads State

Abstract

The concepts of "taun" and "plague" used by Arabs to describe epidemics are major events affecting human history. Epidemic is one of the historical factors that can grow in the regions it emerges in a short time and cause millions of people to die, the economic, political, military and organizational structure of their states to deteriorate and leave indelible marks in the memory of societies. These types of nations, which cannot be dismissed at once, show themselves not only in the period they are active but also later. They make their negative effects such as famine, absence, price increase and political depression feel at the nape of the society.

When looking at the sources of Islamic history in general, the impression that there is no serious incident that affects the Islamic world, except for a few important epidemics, awakens. But when the sources are examined in depth, the situation differs slightly. Especially during the Umayyad rule, tauns often showed themselves with pioneers and aftershocks. Even in the Umayyad's coming to power, the people who share the power's departure from the administration and the termination of the Umayyad power have serious effects. It can be said that the Umayyads came with taun and went with taun. Were they a divine punishment, as the Abbasi claimed? Or were they normal pandemic processes that can be seen in an environment where wars are frequent? In order to answer similar questions, this article will investigate all of the Umayyads, one by one, and their possible effects on the state will be determined and an outcome will be attempted. Thus, the possible effects on the fall of Umayyad will be illuminated to some extent.

Keywords: Umayyad, Taun, Plague, Epidemic, Destruction.

Giriş

İnsanlık tarihinin ayrılmaz parçası haline gelen salgın hastalıklar, farklı dönemlerde ve şekillerde varlığını hissettirerek tüccarlar, komutanlar, seyyahlar ve din adamları vasıtasıyla başka coğrafyalara taşınmıştır. Salgınların çok şiddetli bir şekilde hissedildiği dönemler arasında Orta-

çağ'ın müstesna bir yeri bulunur. Normal şartlarda salgınlar ortaya çıktıklarında büyük bir korkuya sebebiyet verip ortadan kalktıklarında binlerce canı beraberinde helak ederken, Ortaçağdaki salgınlar bunların da ötesinde oldukça yıkıcıdır ve neredeyse büyük Berberî saldırılarından, Şîî ve Hâricî ayaklanmalarından daha fazla etkiye sahiptir. Ortaya çıktıkları bölgelerde şehirlerin parçalanmasına, sosyal hayatın durma noktasına gelmesine, ekonominin bozulmasına, tarım, ticaret ve üretimin kötüye gitmesine ve genç-yaşlı demeden toplumun tüm kesimlerinin zarar görmesine sebebiyet vermişlerdir. Tâun ve veba gibi hastalıkların, tıbbın gelişmediği Ortaçağ toplumlarında, bedevî ve göçebe halk üzerindeki etkisi tahmin edilemeyecek kadar büyüktür. Hastalığı teşhis ve tedavi edememenin verdiği çaresizlikler korkuları daha da artırmıştır. Arkasında bıraktığı yıkıcı etkiden dolayı salgınların şakasının olmadığını söyleyenler haksız sayılmazlar.

Ortaçağ topluluklarından Emevî asrında vuku bulan salgınlar ülkenin birçok bölgesinde etkili olmuş, tabiri caizse Emevîlere göz açtırmamıştır. Aslında tarihin seyrini değiştiren bu hadiseler ilk başlarda Emevîlerin lehineydi. Zira Emevî iktidarının kurulmasında en büyük pay sahibi olan Hz. Muâviye 18/639 yılında meydana gelen Amvâs Tâunu nihayetinde siyasî arenaya çıkmıştı.¹ Muâviye'nin iktidara gelişinin ilk adımı olarak yorumlanabilecek bu hadise sonrasında aynı faydayı sağlamamıştır. Tam tersine Emevî iktidarı en zorlu günlerini tâunla yaşamış ve devletin yıkılışında tâunların gizli ama etkin rolleri olmuştur.

İslâm tarihi kaynakları ile Emevîlerin yıkılışı üzerine yapılan özel ve dar kapsamlı çalışmalar, Emevî iktidarının yıkılışını gizli yürütülen Abbasî ihtilal hareketinin başarılı olmasıyla açıklama eğilimindedirler. Sonrasında Abbâsîleri iktidara taşıyan siyasî, sosyal ve ekonomik âmilleri bir biri ardına sıralayarak olayı netleştirmeyi hedeflerler. Bunlar arasında Hâricî, Şîî ve Mevâlî grupların yıkıcı etkileri, Arapçılık taassubu ve Emevî Devleti'nin uyguladığı yanlış politikalar, kabile asabiyetinin ortaya çıkışı, veliahtlık ve Emevî ailesinin mücadelesi, bazı halifelerin sorumsuz yaşantıları, devletin sınırlarının genişlemesi, Mervân b. Muhammed'in bazı hatalı

¹ Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. Elisa Lichtenstadter, (Beyrût: Dâru'l-Âfâkü'l-Cedîde. trz), 14; Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, (Beyrût: Müessesütü'r-risâle, 1401/1981), 3/306; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 4/60; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-İber fî haberî men gâber*, thk. Muhammed Said Beysun, (Beyrût: Dâru-l kü-tübü'l-İlmîyye, 1985), 1/16. Bkz.

uygulamaları vb. tarzdeki sebepler bulunur.² Elbette sıralanan tüm bu âmiller Emevî iktidarının son bulmasında az veya çok bir etkiye sahiptir. Ancak Abbâsîleri sahada başarılı kılan, Horasân'da siyah sancağın açılmasına fırsat tanıyan ve muhalif grupların rahat hareket etmesini sağlayan gizli bir etkinin de ortaya konulması şarttır. Bu gizli etki, devletin sinir damarlarını felç eden salgınlardır.

Emevîlerin yıkılış sebepleri arasında yer almadığı için gizli etki olarak bir kenarda duran salgınlar, Abbâsîler arasında bilinen bir gerçektir. Hatta Abbâsîler bu durumu siyasî bir argüman olarak kullanmayı bilmiş ve kendi iktidarları döneminde tâunların azaldığını dile getirerek Emevî iktidarını lanetli olarak tarif etmekten çekinmemiştir.³ Salgınların Emevîlerin hüküm sürdüğü dönemde yaygın olması bakımından Abbâsîler söylemlerinde bir yönüyle haklı olabilirler. İbn Tağrıberdî'nin de belirttiği gibi "Emevî döneminde ardı arkası kesilmeyen salgınlar, Abbâsî asrında bir nebze de olsa azalmıştı."⁴ Fakat bunlara dayanarak Emevîlerin ilahî bir cezaya uğradıklarını söylemek ne kadar doğrudur? Konunun daha iyi anlaşılması için Emevî iktidarı boyunca gerçekleşen tâunların tespit edilmesi, belli başlıları hakkında bilgi verilmesi ve Emevî devleti üzerindeki etkilerinin ele alınması elzemdir. İşte bu makalede "Salgınlar/Tâunlar Asrı" diye tabir edebileceğimiz Emevî asrında meydana gelen salgınların siyasî sebep ve sonuçları üzerinde durulmaya çalışılıp, Emevîlerin yıkılmasında etkili olup olmadığı tartışılacaktır.

936 | db

1. Emevî İktidarı Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar

Emevî iktidarı boyunca birçok salgın hastalık görülmesine rağmen tarih kitaplarında bütüncül bir anlatımla karşılaşmak mümkün değildir. Kaynakların kimisi hastalıkların bir kısmını ele alırken bir kısmı bunlardan hiç bahsetmemişlerdir. Hastalıklardan bahseden eserler ise detaya girmeden, olayın etki ve sonuçları değerlendirilmeden rivayetler sıralamışlardır. Hâlbuki günümüz tarih anlayışı rivayetçi bir anlatımın ötesinde olayları değerlendiren analizci tarihçiliği önemsemektedir. Bu sebeple yaptığımız araştırmalar/taramalar neticesinde dağınık haldeki bilgileri

² Bkz. Ali Delice, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*, (Doktora Tezi: Selçuk Üniversitesi, 1998); Ali Aksu, *Emevi Devleti'nin Yıkılışı*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007); 246-287; Gerald R. Hawting, "Emevî Halifeliğinin Yıkılışı", çev: Hüseyin Doğan, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13/2 (2013), 243-258.

³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlü'l-mâ'ûn fî fazli't-tâ'ûn*, thk. Ahmed Asım Abdülkadir, (Riyâd, Dâru'l-Asime, trz.), 364.

⁴ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, (Mısır: Vezarâtüs-Sekafe, 1963), 1/313.

toplayarak elde edilen malumatı sınıflandırmaya çalıştık. Muhteva açısından daha çok istifade ettiğimiz Taberî'yi birinci el kaynak, diğerlerini ikinci el kaynak kabul ederek yaptığımız araştırma neticesinde aşağıdaki tabloyu oluşturduk.

Tablo 1- Emevî Asrında Meydana Gelen Salgınların Listesi					
Sayı	Salgın İsmi (اسم الطاعون)	Salgın Yılı (سنة الطاعون)	Kaynak I -Taberî Tarihi- (المصدر 1)	Kaynak II -Diğer Tarih Kitapları- (المصدر 2)	Etkili Olduğu Şehir
1	Mugîre b. Şu'be Tâunu (طاعون المغيرة بن شعبة)	Hicrî 49 veya 50 (سنة تسع وأربعين أو سنة خمسين)	Taberî, <i>Târih</i> , 5/232 (232/5 تاريخ الطبري)	İbnü'l-Cevzî, <i>el- Muntazam</i> , 5/244. (المنتظم 224/5)	Kûfe
2	Ziyâd b. Ebîh Tâunu (طاعون زياد)	Hicrî 53 (سنة ثلاث وخمسين)		İbnü'l-Cevzî, <i>el- Muntazam</i> , 5/255. (المنتظم 255/5)	Kûfe
3	el-Cârif Tâunu (الطاعون الجارف)	Hicrî 64 veya 65 (سنة خمس وستين أو أربع وستين)	Taberî, <i>Târih</i> , 5/612 (612/5 تاريخ الطبري)	İbnü'l-Cevzî, <i>el- Muntazam</i> , 6/25. (المنتظم 25/6)	Basra'dan Şâm'a kadar ulaştı.
4	Mısır Tâunu (طاعون بمصر)	Hicrî 66 (سنة ست وستين)		Halîfe b. Hayyât, <i>Târih</i> , 263; İbn Keşîr, <i>el-Bidâye ve'n-nihâye</i> , 8/308. (تاريخ خليفة بن خياط 263، البداية والنهاية 308/8)	Mısır
5	el-Cârif Tâunu (الطاعون الجارف)	Hicrî 69 (تسع وستين سنة)		İbn Kuteybe, <i>el- Me'ârif</i> , 601; Halîfe b. Hayyât, <i>Târih</i> , 265. (المعارف 601، تاريخ خليفة بن خياط 265)	Şâm'dan Irak'a kadar ulaştı.
6	Mısır Tâunu (طاعون بمصر)	Hicrî 70 (سنة سبعين)		İbn Keşîr, <i>el- Bidâye ve'n- nihâye</i> , 8/344 (البداية والنهاية 308/8)	Mısır
7	Şâm Tâunu (طاعون في الشام)	Hicrî 79 (سنة تسع وسبعين)	Taberî, <i>Târih</i> , 6/322 (322/6 تاريخ الطبري)	İbnü'l-Cevzî, <i>el- Muntazam</i> , 6/203; Zehebî, <i>el-İber</i> , 1/66. (المنتظم 203/6،)	Şâm

			(الطبري)	العبر في خبر من غير (66/1)	
8	Basra Tâunu (طاعون في البصرة)	Hicrî 80 (سنة ثمانين)	Taberî, <i>Târih</i> , 6/325 (325/6 تاريخ الطبري)		Basra
9	Şâm Tâunu (طاعون في الشام)	Hicrî 80 (سنة ثمانين)		Halîfe b. Hayyât, <i>Târih</i> , 279; İbnü'l-Cevzî, <i>el-</i> <i>Muntazam</i> , 6/211. (تاريخ خليفة) بن خياط 279 المنتظم 211/6)	Şâm
10	Merv Tâunu (طاعون في مرو)	Hicrî 85 سنة خمس (وثمانين)	Taberî, <i>Târih</i> , 6/396 (396/6 تاريخ الطبري)		Merv
11	Feteyât Tâunu (طاعون الفتيات)	Hicrî 88 veya 86 (سنة ثمان أو وثمانين أو سنة وثمانين)		Halîfe b. Hayyât, <i>Târih</i> , 301; İbnü'l-Cevzî, <i>el-</i> <i>Muntazam</i> , 6/267. (تاريخ خليفة) بن خياط 301 المنتظم 267/6)	Irak'tan başlayıp Şâm'a kadar ulaştı.
12	Adî b. Erte'a Tâunu (طاعون عدي بن أرطنة)	Hicrî 100 (سنة مئة)		İbn Kuteybe, <i>el-</i> <i>Me'ârif</i> , 601; İbnü'l-Cevzî, <i>el-</i> <i>Muntazam</i> , 7/57. (المعارف) المنتظم 601 57/7)	Basra'dan başlayıp Şâm'a kadar ulaştı.
13	Şâm Tâunu (طاعون في الشام)	Hicrî 107 سنة سبع (ومئة)	Taberî, <i>Târih</i> , 7/40 40/7 تاريخ (الطبري)	Halîfe b. Hayyât, <i>Târih</i> , 337. تاريخ خليفة بن خياط (337) İbnü'l-Cevzî, <i>el-</i> <i>Muntazam</i> , 7/117; İbn Kesîr, <i>el-Bidâye ve'n-</i> <i>nihâye</i> , 9/271. (المنتظم) 117/7، البداية والنهاية 271/9)	Şâm
14	Vâsıt Tâunu (طاعون بواسط)	Hicrî 114 (اربع عشر) (سنة ومئة)	Taberî, <i>Târih</i> , 7/90 90/7 تاريخ (الطبري)	İbnü'l-Cevzî, <i>el-</i> <i>Muntazam</i> , 7/159. (المنتظم) 159/7)	Vâsıt

15	Şâm Tâunu (طاعون بالشام)	Hicrî 115 (خمس عشر سنة ومئة)	Taberî, <i>Târih</i> , 7/92 (92/7 تاريخ الطبري)	İbnü'l-Cevzî, <i>el-Muntazam</i> , 7/164; İbnü'l-Esîr, <i>el-Kâmil</i> , 4/217. (المنتظم في الكامل في التاريخ 217/4, البداية والنهاية 383/9)	Şâm
16	İrâk, Şâm ve Vâsıt Tâunu (طاعون بالعراق والشام وأشدّه بواسط)	Hicrî 116 (سنة عشر ومئة)		İbnü'l-Cevzî, <i>el-Muntazam</i> , 7/169; ; İbnü'l-Esîr, <i>el-Kâmil</i> , 4/218. (المنتظم في الكامل في التاريخ 218/4, 169/7)	İrâk, Şâm ve Vâsıt
17	İfrikiyyâ Tâunu (طاعون بإفريقيا)	Hicrî 126 (سنة ستة وعشرين ومئة)		İbnü'l-Esîr, <i>el-Kâmil</i> , 4/323; İbn İzârî, <i>Beyânî'l-Mugrib</i> , 1/60. (الكامل في التاريخ 323/4 البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب 60/1)	Afrika
18	Gurâb Tâunu (طاعون غراب)	Hicrî 127 (سنة سبع وعشرين ومئة)		İbn Kuteybe, <i>el-Me'ârif</i> , 601. (المعارف 601)	
19	Basra Tâunu (طاعون بالبصرة)	Hicrî 130 (ثلاثين ومئة سنة)	Taberî, <i>Târih</i> , 7/401 (401/7 تاريخ الطبري)	İbnü'l-Cevzî, <i>el-Muntazam</i> , 7/278; İbnü'l-Esîr, <i>el-Kâmil</i> , 4/387. (المنتظم في الكامل في التاريخ 387/4, 278/7)	Basra
20	Selm/Müslim b. Kuteybe/Mervân b. Muhammed Tâunu (طاعون سلم بن قتيبة)	Hicrî 131 (سنة إحدى وثلاثين ومئة)		İbn Kuteybe, <i>el-Me'ârif</i> , 470- 471; Halîfe b. Hayyât, <i>Târih</i> , 398; İbnü'l-Cevzî, <i>el-Muntazam</i> , 7/287. (470/1 المعارف 471 تاريخ خليفة بن خياط 398/7 المنتظم 287/7)	İrâk'tan başla- yıp, Filistin, Şâm, Mısır ve Anado- lu'yakadar ulaştı.
	Selm Tâunu (طاعون سلم)	Hicrî 135 (خمس وثلاثين سنة ومئة)		İbn Kuteybe, <i>el-Me'ârif</i> , 602 (المعارف 602)	

Tablodaki verilerin mutlak olmadığını ve listedeki bilgilerin Emevî asrında meydana gelen tüm salgınları içerip içermediği noktasında kesin bir kanaat taşımadığımızı baştan söylemek istiyoruz. Zira salgınlar, rivayete yansydıkları kadarıyla bilinebilir ve tarihçilerin hastalıkları anlatırken detaydan uzak durmaları hastalıkların içerik veya kapsamını tam olarak tespit etmeyi zorlaştırır. Klasik kaynakların asıl amacı hastalığı anlatmaktan çok olayları kronolojik olarak vermek veya biyografisini anlattığı kişilerin salgından öldüğünü bildirmekten ibarettir. Bu sebeple salgınların tespiti, başlangıç ve bitiş yıllarının tayini bazen bir muammadır. Ayrıca tarihçilerin birçok cana kıyan ve ardında büyük acılar bırakan bu türdeki rivayetleri kayıt altına almaktan memnuniyet duymadıklarından olsa gerek, bunları anlatmaktan uzak durduklarını düşünmekteyiz.

Altı çizilen bazı endişelere rağmen tabloda elde edilen bilgilerden birtakım çıkarımlarda bulunabiliriz. Emevîler döneminde tâunların büyük çoğunluğunun devletin başkenti Şâm veya ülkenin en kritik bölgelerinden biri olan Irak'taki Basra ve Kûfe şehirlerinde meydana geldiği gözükmektedir. Mısır,⁵ Afrika ve Merv'de⁶ görülen birkaç hastalık dışında salgınlar genelde başkent civarında etkili olmuştur.⁷ Mekke ve Medine şehirlerinin yer aldığı Hicaz bölgesinde ise salgının izlerine rastlanamamıştır. Hz. Peygamber'in "tâun Medine'ye giremez"⁸ sözünü doğrulayan bu durum, Haremeyn'in fetih bölgelerinden veya hastalığın baş gösterdiği merkezlerden uzak olmasıyla da açıklanabilir.

Başkent Şâm ve hemen yanı başındaki Irak'ta çıkan salgınlar, dış mihrakların bilinçli bir şekilde hastalığı yaymış olabileceği fikrini uyandırmasa da bunu kanıtlayacak deliller bulmak zordur. Merkeze yakın bölgelerde husule gelen bu tür hadiseleri başkent yakınlarındaki nüfus yoğunluğuyla, askerî hareketliliğin fazlalığıyla, meydana gelen olayların hemen tarihi kayıtlara geçmesiyle ve dünyanın farklı bölgelerinden gelen elçilerin çokluğuyla izah edilebilir. Ayrıca Şâm ve Irak bölgesinin fethiyle Arap-Acem karışımı insanların bağışıklık sistemi üzerinde büyük etki yarattığı ve taraflar arasında kronik hastalıkların yayılmasına neden olduğu gerçeğini de gün yüzüne çıkarır.

⁵ Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Şihâbiddîn İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrût: Dâru İhyâu't-Turas el-Arabî, 1988), 8/308; İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn fi fazli't-tâ'ûn*, 362.

⁶ Taberî, *Târîh*, 6/396.

⁷ Bkz. Taberî, *Târîh*, 7/40, 93; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntaẓam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed 'Ata-Mustafa Abdulkadir 'Ata, (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1992), 7/117.

⁸ Buhârî, "*Kitâbü't-tıp*", 30.

Emevî devletinin başkenti etrafında husule gelen salgınların işlerin sağlıklı yürütülmesinin ve sağlıklı kararlar alınabilmesinin önüne geçtiği muhakkaktır. Devlete yön veren ve idarî mekanizmada önemli payı bulunan devlet adamlarının salgınlara yenik düşmelerinin Emevî Devleti'nin geleceğini olumsuz etkilediğini söylemek zor bir çıkarım olmasa gerek. Bu tür çıkarımların sağlıklı bir zemine oturması için Emevî iktidarı boyunca ortaya çıkan ve geniş alanlara yayılıp, idarî mekanizmayı durma noktasına getiren salgınların birkaçından bahsetmek gerekir.

1.1. Mugîre b. Şu'be Salgını

Emevî asrının başlarında ortaya çıkan salgınların ilki Mugîre b. Şu'be tâunudur. Mûaviye b. Ebî Süfyân'ın iktidara gelişinin sekizinci senesinde yani 49/669 yılında Kûfe'de başlayan büyük salgının ilk çıkış noktası Mugîre b. Şu'be'nin valilik yaptığı Kûfe bölgesidir.⁹ Salgının Kûfe'de başlaması ve aldığı canlar arasında Emevî valisinin de olması, hâdisenin valinin ismiyle anılmasını gerektirmiştir. 49/669 Yılında salgın haline dönüştüğü bilinen bu epidemik sürecin iki yıl sürdüğünü düşünmekteyiz. Çünkü en erken 49/669 yılında başladığı bilinen salgın, Mugîre b. Şu'be'nin vefatıyla son bulmuştur. Kaynakların çoğunluğu Mugîre b. Şu'be'nin 50/670¹⁰ yılında vefat ettiğini bildirdiklerinden salgının iki yıl sürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak Mugîre'nin 51/671¹¹ yılında ölmüş olabileceği rivayetleri de hesaba katılırsa üç yıl etkili olduğu söylenilebilir.

Salgın ortaya çıktığında tedbir amaçlı vali Mugîre b. Şu'be de şehri terk etmiştir. Hastalığın tamamen şehirden uzaklaştığı haberi üzerine vali Kûfe'ye geri dönmüş; fakat henüz vaka sayısı/salgın süreci sona ermediğinden hastalığın bulaşmasından kurtulamamış ve hastalığa yakalanarak orada ölmüştür.¹² Salgının şiddeti ve boyutunu gösteren istatistik bilgiler bulunmasa da devletin valisinin şehri terk ederek çöle yerleşmesi ve halkı da buna teşvik etmesi salgının ileri seviyeye ulaştığına işarettir. Kûfe'yi günlerce etkisi altına alan bu illet sebebiyle başta vali Mugîre b. Şu'be olmak üzere birçok kişinin hayatını kaybetmiştir.

⁹ Taberî, *Târih*, 5/232. Bkz. Ömer Aktaş, *Mugîre b. Şu'be*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 358.

¹⁰ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekram Ziya el-'Omeri, (Dimaşk: Dâru el-Kalem, 1397), 105.

¹¹ Taberî, *Târih*, 5/234.

¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/59.

1.2. el-Cârif Tâunu

Emevî asrının ortalarında 5. halife Abdülmelik b. Mervân'ın iktidarı döneminde el-Cârif adında iki büyük tâundan bahsedilir. Birincisi Taberî (ö. 310/923) ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) rivayetlerine dayanan 64 veya 65/683-684 yılında Basra'dan başlayıp Şâm'a kadar ulaşan salgın;¹³ ikincisi ise Halife b. Hayyât (ö. 240/854-55) ve İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) aktardığı 69/688 yılında Şâm'da ortaya çıkıp Basra'ya kadar ulaşan büyük tâundur.¹⁴ İbn Kesîr (ö. 776/1373) ikinci salgını bildiren rivayetleri zayıf kabul etse de ilk dönem kaynaklarında böyle bir hadiseden bahsedilir.¹⁵ Arapçada akmak, sel gibi geçmek, silip süpürmek, bir şeyi bütünüyle alıp götürmek, geride bir şey bırakmak anlamlarını taşıyan *c-r-f* fiilinden¹⁶ türeyen el-Cârif (الجارف) yıkıcı etkiye sahip sel, deprem ve salgın hastalıklarda kullanılan çok amaçlı bir kelimedir. Bahse konu iki tâun, Irak ve Şâm halkını silindir misali ezip geçtiğinden, sona erdiğinde ise birçok kimsenin canını ve malını alıp götürdüğünden bu isimle anılmışlardır.¹⁷ Kelimenin günlük hayat içerisindeki geniş kullanımından dolayı, Arap kaynaklarında öldürücü etkisi fazla olan tâunlar için bu ifadenin kullanıldığı gözlemlenmektedir.

942 | db

İki farklı zamanda ortaya çıktığı düşünülen Cârif tâunlarının süreleri çok kısadır. 64 veya 65/683- 684 yılında Basra'da baş gösteren salgın üç¹⁸ veya dört¹⁹ gün sürdüğü ve yetmiş bin cana kıydığı ifade edilir.²⁰ İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr bu salgının tarih kitaplarında anlatılanlardan daha şiddetli olduğunu bildirerek bahse konu sayının sadece bir günde meydana geldiğini düşünür. Onların rivayetine göre uzun süre etkisini sürdüren

¹³ Taberî, *Târih*, 5/612; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/25.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâş, (Kâhire: Elheyetü'l-Mısriyye li'l-Kitâb, 1992), 1/601; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, thk. Ömer b. Abdusellam, (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1993), 5/66.

¹⁵ Bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 601; Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 265; İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn fi fazli't-tâ'ûn*, 361.

¹⁶ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, thk. Mhammed Avad Merib, (Beyrût: Dâru İhyâu't-turâsi'l-Arabî, 2001), 11/30.

¹⁷ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerâî (Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, trz), 6/108; Ebû Bekir b. Muhammed b. Hasan İbn Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-lüga*, thk. Remzi Münir el-Ba'lebekki, (Beyrût: Dâru İlmü'l-Melâyin, 1987), 1/462; Nükhet Varlık, "Tâun", *DîA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/175.

¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288.

¹⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Gâribü'l-Hadîs*, thk. Abdullâh el-Cebûrî, (Bağdâd: Matbaatü Ânî, 1397), 2/569.

²⁰ Zehebî, *el-İber*, 1/56.

salgının üç günü çok şiddetli geçmiş; birinci gün Basra'da yetmiş bin, ikinci gün yetmiş bir bin, üçüncü gün yetmiş üç bin kişi hayatını kaybetmiştir.²¹ Ailelerin yok olmaya başladığı salgında, nice şerefli soyların bitme noktasına geldiği aktarılır. Mesela soyunun çokluğuyla bilinen Enes b. Mâlik'in çocuk ve torunlarından seksen kişi; Abdurrahman b. Ebî Bekre'nin çocuklarından kırka yakın kimse vefat etmiştir.²² 69/688 yılındaki Cârif tâununda da üç gün boyunca art arda yetmiş bin kişinin öldüğü rivayet edilir.²³

İsmiyle müsemma olan Cârif salgını sebebiyle cenaze sayısının çoğaldığından, geride kalan insanların onları defnetmeye güç yetiremediklerinden ve bu nedenle birçok kişinin cenazesinin ortada kaldığından bahsedilir.²⁴ Sahipsiz cenazeler sadece yoksul ve kimsesizlerden ibaret olmayıp, üst düzey insanları da kapsamaktaydı. Nitekim Basra valisi Ubeydullah b. Ma'mer'in annesi bu tâundan ölmüştür. Kendisi emir olduğu halde, annesini taşıyacak kimse bulamamış ve sonunda ücretle taşıtmıştır.²⁵ Aynı şekilde ahabın ileri gelenlerinden İbn Mes'ûd'un annesinin bu hastalıktan öldüğü ve onu taşıyacak kimse bulunmadığından cenazesini ücret mukabilinde taşımaları için dört tane gayrimüslim tutulduğu aktarılır.²⁶ Evde kalan cenazelerin etrafa saldırdığı kokuyu alan vahşi hayvanların evlere girdiği ve insanlara hiçbir şey yapmadan onların yemeklerini yemeye başladığı da belirtilir.²⁷

Salgının şiddetlendiği günlerde cenazelerin defni sorun olduğu kadar ibadet hayatı da durma noktasına gelmiştir.²⁸ Rivayet edildiğine göre Sa'd b. Âmir, Basra camisinin minberine çıktığında camide saf düzenine geçen yedi erkek ile bir kadın görerek "İnsanlar nerede?" diye sorduğunda, arka safta duran kadın "Toprağın altında, ey emîr!" cevabını vermiştir.²⁹

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/25; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/288.

²² Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 265; Zehebî, *el-İber*, 1/56; İbn Tağrîberdî, *en-Nücmü'z-zâhire*, 1/182.

²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/26; Zehebî, *el-İber*, 1/56; İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn fi fazlî't-tâ'ûn*, 361.

²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/719.

²⁵ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselam, (Beyrût: Dâru'l-kirâbü'l-'Arabi, 1997), 3/289.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/237.

²⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/66.

²⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/66; Zehebî, *el-İber*, 1/56.

²⁹ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâvût, (Dımaşk: Dâru İbni Kesîr, 1986), 1/297.

Salgına maruz kalan Ebû Nüfeyd'in anlattığı şu hadise salgının ulaştığı korkunç tabloyu resmetmeye yeterlidir: "Mahalleleri dolaşarak ölüleri defnetmekle meşguldük. Ölü sayısı arttığında defin yapacak gücümüz tükendi. Girdiğimiz evlerde ahalinin tamamının öldüğünü gördüğümüzde artık bu ev için yapılacak işin bittiğini düşünerek kapıları kapatıyorduk. Evleri bu şekilde kontrol ederken bir evde vücuduna yeni krem sürülmüş, avluda başıboş dolaşan bir çocuk gördük. Sanki annesi yeni ölmüştü de çocuk da ortada kalmıştı. Biz çocuğa bakarken bahçe duvarının yarığından bir köpek içeri girdi. Çocuk köpeğe doğru yöneldi ve memesinden asılarak emmeye başladı."³⁰

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Cârif Tâunu çok sert geçmiş, Irak'ta hayatı durma noktasına getirdiği gibi devletin bu bölgeler üzerindeki kontrol gücünü zayıflatmıştır. Emevî halifelerinden II. Muâviye, Mervân veya Abdülmelik dönemlerine isabet ettiği düşünülen bu salgının siyasî otorite üzerinde bıraktığı etkiyi tespit etmek zordur. Fakat II. Muâviye'nin ani ölüşü bununla ilişkilendirilebilir, yalnız salgının Irak'ta daha etkili olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Muhaliflerini ortadan kaldırmakla uğraşan Mervân ve Abdülmelik'in bu salgınlarla işlerinin daha da zorlaştığı malumdur. Buralardaki can ve vergi kaybı ise devletin güçlü bir şekilde varlığını devam ettirebilmesi adına ciddi bir kayıp olarak görülebilir.

1.3. Şâm Tâunu

Emevî iktidarı boyunca Şâm merkezli en az dört salgın ortaya çıkmış ve çevre illerde başlayan birçok salgın Şâm'a kadar ulaşarak başkentteki işlerin yolunda gitmesini engellemiştir. Bunlardan ilki Abdülmelik b. Mervân'ın iktidarı döneminde 79/699 yılında meydana gelmiş ve rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla salgından dolayı insanlar ciddi zararlar görmüşlerdir. Neredeyse Şâm halkının büyük bir kısmı bu hastalığa duçar olarak hayatını kaybetme aşamasına gelmiştir.³¹ İnsanlar bu kadar etkilenince Anadolu'daki fetih hareketleri durma noktasına gelmiş ve durumu fırsata çeviren Roma İmparatoru Antakya üzerine seferler düzenlemiştir.³² Yol güzergâhındaki şehirleri yakıp yıkarak harabeye çevirmiştir.

³⁰ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-aşfiyâ'*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409), 10/147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/26; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/263.

³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/27.

³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/203.

Şâm'da salgın çıktığı dönemlerde yöneticiler Anadolu topraklarının istikbali konusunda endişelenerek Rumların saldırısından kurtulmak için çözümler üretmeye çalışmışlardır. Örneğin Hişâm b. Abdülmelik döneminde 107/725 yılında Şâm'da şiddetli bir tâun görüldüğünde Roma'nın saldırısından çekinen Muâviye b. Hişam, Anadolu'ya gazaya giderek toprak kaybını engellemiştir.³³

1.4. el-Feteyât Tâunu

Emevî asrının ortalarında 6. halife Velîd b. Abdülmelik döneminde 87/706 yılında büyük bir salgın meydana gelmiştir.³⁴ Salgın daha çok bakire kızlar üzerinde etkili olduğundan ve onlardan birçok kimseyi öldürdüğünden salgın genç kız manasına gelen *el-Feteyât* (الفتيات) ismiyle anılmıştır.³⁵ İlk başlarda bakire kızları hedef alan salgın zamanla erkekler üzerinde de etkili olmuştur.³⁶ İlerleyen süreçte birçok şehri etkisi altına alarak şehirlerdeki liderlerin ölümüne de sebebiyet veren bu salgın *Eşraf salgını* (طاعون الأشراف) olarak da adlandırılır.³⁷

Basra'da ortaya çıkan bu salgın zamanla Kûfe ile Vâsıt'a sıçramış, daha sonra Şâm'a kadar ulaşmıştır.³⁸ Hastalığın bu derece ilerlemesinden halife Velîd b. Abdülmelik dahi rahatsız olup Şâm'dan ayrılmak durumunda kalmıştır. Tarihçilerin bu vebaya maruz kalarak ölen insanların sayısı hakkında bir tahminleri yoktur. Tarihçilerin "*Salgın yüzünden neredeyse aileler yok olacaktı.*" sözü salgının ileri derecelere ulaştığını gösterir. İlaveten, tâbiinden Beşîr b. Ka'b b. Ebî el-Hamîrî'nin içerisinde bulunduğu durum salgının öldürücü boyutunu ortaya çıkarmada önemli bir kanıttır. Rivayet edildiğine göre salgının kendisine isabet etmesinin kaçınılmaz olduğunu ve öldüğünde kendisini gömecek bir kimsenin olmayaçağını düşünen Beşîr b. Ka'b, mezarını eliyle kazarak ölene kadar burada Kur'an okumuştur.³⁹

³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/244.

³⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/267; İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ 'ûn fî fazli't-tâ 'ûn*, 362.

³⁵ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/601; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/25; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/267; İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ 'ûn fî fazli't-tâ 'ûn*, 362.

³⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *es-Sikât*, (Hindistan:Vezeratu'l-Ma'arif, 1973), 4/40.

³⁷ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/602.

³⁸ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/601; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/25; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/267; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/61.

³⁹ Ahmed el-'Adevî, *el-Ta'unu fi el-esri el-Umevi*, (Katar: Merkezü'l-Ebhasü'l-'Arabiye, 2018), 66.

1.5. Selm/Müslim b. Kuteybe Tâunu

Emevî iktidarının son zamanlarında 14. halife Mervân b. Muhammed döneminde 131/748 yılının Recep ayında Irak'ta büyük bir tâun başlamıştır. Ramazan ayında şiddetlenen salgının Şevval ayında azaldığı ancak başka bölgelere yayılarak 135/752 yılında Şam'a kadar ulaştığı düşünülmektedir.⁴⁰ Salgın ismini Doğu bölgelerinin valisi Müslim b. Kuteybe'nin oğlu Selm veya Sâlim'den alır.⁴¹ O, Basra emiri olduğu sıralarda böyle bir salgın ortaya çıktığından hadise Selm b. Kuteybe ismini taşımıştır.⁴² Fakat Selm (سلم) ile Müslim (مسلم) ismi arasında sadece baştaki "mim" harfinden başka fark olmaması tâunun Müslim b. Kuteybe şeklinde anılmasına da sebebiyet vermiştir.⁴³

Ortaya çıktığı Basra'da üç ay gibi bir zamanda şiddetli bir şekilde süren tâun çok can almıştır. İbnü'l-Cevzî, el-Esmâ'î'ye dayandırdığı rivayette Irak'taki Merbed Mahallesi'nde her gün on bir bin, Medâin'den aldığı rivayette on bin cenazenin çıktığını aktarır.⁴⁴ Yine el-Esmâ'î'ye dayandırılan başka bir rivayette birinci gün yetmiş bin ikinci gün de aynı sayıda olmak üzere toplam yüz kırk bin kişinin öldüğü⁴⁵ rivayet edilse de bu rakamlar âfaki gözükmemektedir. Rakamlarda abartı söz konusu olsa da salgının çok can aldığı bir gerçektir. Ölenler çok olduğundan cenazelerine yetişmek mümkün olmadığı ve evlerde ölen kimselere başıboş köpeklerin musallat olduğunun rivayet edilmesi salgının vahametine işaret eder.⁴⁶

2. Salgınların Emevî İktidarı Üzerinde Etkileri

Hastalıklar, insan sağlığı üzerindeki direkt etkilediklerinden dolayı bu tür hadiseler, öncelikle sağlık problemi olarak değerlendirilir. Salgınlar ise her geçen gün genişleyen etki alanı ve ortadan kalktığına arkasında bıraktığı sonuç itibarıyla tıbbî durumun yanında siyasî, sosyal, iktisadî, askerî ve dinî tesirleri olan tarihî aktörlerdir. Zira tarihin çeşitli dönemlerinde vuku bulan salgınlara bakıldığında kimi zaman güçlü bir iktidarı yok

⁴⁰ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/602; İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ 'ün fi fazli't-tâ 'ün*, 363.

⁴¹ İbnü'l-Cevzî aslının Selm olduğunu Sâlim diyenlerin hata ettiğini ifade eder. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 7/287.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 7/288.

⁴³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Şerhü Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, (Beyrût: Dâru İhyaü't-turâsî'l-Arabî, 1392), 106. İbn Hacer onun isminin aslının Seleme olacağını da dile getirmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ 'ün fi fazli't-tâ 'ün*, 363.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 7/287. İbn Hacer bu sayıyı bin olarak vermiştir. Bkz. İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ 'ün fi fazli't-tâ 'ün*, 363.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 7/288.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 7/288.

ettiği kimi zaman üretim faaliyetlerini durma noktasına getirdiği kimi zaman da yeni inanç ve düşüncelerin gelişmesine sebebiyet verdiği fark edilir. Aynı hadisenin Emevî iktidarı boyunca yirmiden fazla tekerrür ederek, devletin birçok alanında yıkıcı etki bıraktığını söylemek mümkündür. Salgının Emevî iktidarının kuruluş ve yıkılışındaki etkilerini görebilmek için salgınların bir asra yakın hüküm süren bu devlet üzerinde bıraktığı siyasî, iktisadî ve sosyal sonuçlara bakmak yeterli olacaktır.

2.1. Siyasî Etkileri

Salgınların Emevî devleti üzerinde derin etkileri bulunmaktadır. Devletler, hükmî şahsiyete haiz yapılar olarak kabul edilse de yönetim kadrosunda yer alanların insan olması, yönetimin şekillenmesinde ve iktidarların devamında beşerî etkinin varlığı çok barizdir. Hatta insanların içerisinde buldukları ruh hallerinin ve davranış tarzlarının devlet kadrolarının şekillenmesine neden olduğu tarih kitaplarındaki sebep-sonuç ilişkilerinde gözetilen âmillerdendir. Dolayısıyla siyasete yön veren ve onu şekillendiren unsurlar arasında insan faktörü ilk sırada yer alır. Beşerî unsurlar arasında ise özelde insan fizyolojisini, genelde toplum gündemini etkileyen salgın hastalıkların devlet üzerinde etkisi sıradan beşerî ilişkilerden daha büyük bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu iddianın en bariz örneklerinden biri Emevî iktidarı döneminde meydana gelen salgın hastalıklar ve siyasî etkileridir. Salgınların Emevî siyasetinin şekillenmesinde iki yönlü bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Birincisi yönetime gelecek kişilerin belirlenmesinde; ikincisi ise tam tersi şekilde yönetimde bulunan kişilerin görevlerinden ayrılması ya da el çekmesinde belirleyicidirler.

Emevî ailesinin yönetim kadrolarında yer almasına salgın hastalıklar etki etmiştir. Öyle ki Emevîlerin kuruluşu dahi, hastalıklar sebebiyle olmuştur denilebilir. Çünkü devletin kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân'ın idarî kadrolarda görev alması tâun sırasında mümkün olabilmiştir. Hz. Ömer'in iktidarı döneminde 18/639 yılında Suriye topraklarında ortaya çıkarak Irak'a kadar yayılma imkânı bulan Amvâs Tâunu bu bölgenin komuta kademesindeki ileri gelen kimselerin ölümüne sebebiyet vermişti.⁴⁷ Yirmi beş bin⁴⁸ kişinin hayatını kaybettiği salgında başta Suriye genel komutanlığını yürüten Ebû Ubeyde b. Cerrâh olmak üzere Mu'az b. Cebel, Yezîd b. Ebû Süfyân, Fadl b. Abbas, Âmir b. Gaylân es-Sekâfî, Şürahbil b. Hasene, Hâris b. Hişâm, Süheyl b. Amr, Utbe b. Süheyl gibi önderler

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/226.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, 4/101; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/106.

vefat etmişti.⁴⁹ Sahâbenin ileri gelenlerin vefatı bir sonraki nesil olan “Tülekâ”nın⁵⁰ yönetim kadrolarında yavaş yavaş yer edinmesini sağlamıştır. Salgından sonra askerî, idarî ve sosyal alanlarda düzenlemeler yapmak zorunda kalan Hz. Ömer, dengeleri bozmamaya gayret ederek Yezîd b. Ebû Süfyân’ın vekâletini bıraktığı kardeşi Muâviye b. Ebî Süfyân’ın Şâm valiliğini onaylamak durumunda kalmıştır.⁵¹ Muâviye’nin yirmi yılı aşkın yürüttüğü Şâm valiliği aslında kurulacak olan Emevî iktidarının ilk adımı olarak yorumlanabilir. Neticede Amvâs Tâunu, bir taraftan büyük sahâbelerin ve Emevî ailesi içerisindeki kudretli kimselerin ölümüne sebebiyet verirken diğer taraftan Muâviye’nin yıldızının parlamasına vesile olmuştur.

Muâviye b. Ebî Süfyân lehine gelişen Amvâs Tâunu onu iktidara taşıyan müspet bir etkiye sahip iken bundan sonra cereyan eden tâunların aynı etkiye sahip olduğunu söylemek zordur. Askerî ve idarî kadrolarda bulunan devlet görevlilerinin salgın sebebiyle ölmesi veya görevden el çekmesiyle Muâviye’nin uzun süren bir uğraş neticesinde kurduğu devleti adım adım yok olmaya itmiştir. Salgın sebebiyle buldukları eyalet ve şehirlerde iş yapamayacak hale düşen ve halkın canından önce kendi canını kurtarmanın telaşında olan devlet görevlileri görev yaptığı alanlardan uzaklaşarak kendilerini karantinaya almışlardır. Yönetim merkezlerinin şehirlerden kırsal alana veya yüksek bölgelere kayması yerinden yönetim anlayışına zarar vermiştir. Alınan tedbirlere rağmen iktidarın devamında kilit vazife gören halife ve valilerin birkaçının hayatını kaybetmesi ise merkezî yönetimi zora sokmuştur. Salgın sebebiyle öldüğü rivayet edilen kişilerin listesi aşağıda verilmiştir.

Tablo 2. Emevîler Döneminde Salgından Vefat Eden Devlet Görevlileri			
No	Salgından Ölen Devlet Adamı	Makamı	Kaynak
1	Muâviye b. Yezîd b. Muâviye	3. Emevî halifesi	المعرفة والتاريخ 36/1 البدء والتاريخ 17/6
2	Mervân b. Hakem	4. Emevî halifesi	صبح الأعشى 267/3
3	Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik	12. Emevî halifesi	تاريخ أبي زرعة 196
4	Eyyüb b. Süleyman b. Abdülmelik	Veliaht	تاريخ ابن عساکر .105/10
5	Mugire b. Şu’be	Basra Valisi	المعارف 295/1

⁴⁹ Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzürî, *Futûhu’l-buldân*, (Beyrût: Dâru Mektebetü Hilal, 1988), 141; Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 155; İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me’ârif*, 1/601; Taberî, *Târîh*, 4/60, 64; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 2/261, 331, 374, 376; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 6/226.

⁵⁰ Mekke’nin fethiyle Müslüman olanlar için kullanılan bir tabirdir.

⁵¹ Bkz. Hakan Temir, *Emevilerde Valilik*, (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019), 117.

6	Ebû Süfyân b. Ziyâd	Emir	المعارف 347/1
7	Ziyâd b. Ebîh	Irak Valisi	البداية والنهاية 67/8 تاريخ ابن خلدون 17/3
8	Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyân	Medine Valisi	العبر في خبر من غير 52/1
9	Abdülaziz b. Mervân	Mısır Valisi	فتوح مصر والمغرب، 264.
10	Abdülmelîk b. Ömer b. Abdülaziz	Hicâz Nâibi	تاريخ الإسلام 228/8

Aralarında halife ve valilerin yer aldığı yöneticilerin salgınla olan mücadeleleri Emevîlere kara günleri yaşatmıştır. Henüz Muâviye b. Ebî Süfyân'ın iktidarı döneminde 49/669 yılında Kûfe'de başlayan salgında şehrin valisi Mugire b. Şu'be önce yetkili olduğu şehri terk etmiş, birkaç ay sonra döndüğünde ise salgına yakalanarak vefat ettiğinden yönetimden uzaklaşmıştır.⁵² 53/673 yılında Kûfe'de meydana gelen tâunda ise Emevîlerin güçlü valilerinden Ziyâd b. Ebîhi öldüğünden Irak eyâleti başsız kalmıştır.⁵³ Salgın iyice yayıldığında Kûfe'den çıkan Ziyâd, tâun hafiflediğinde dönmüş, ancak parmağında çıkan çıban sebebiyle vefat etmiştir.⁵⁴ 87/706 yılındaki Feteyât tâununda ise Irak genel valisi Haccâc Vâsıt'a gidip aldığı tedbirler sayesinde ölümden kurtulmuş,⁵⁵ ancak sorumlu olduğu bölgelerin yönetiminde idarî kesintiler yaşamıştır. Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân da salgın çıktığında Mısır'dan Kahire'ye bir konak mesafedeki Hulvân'a taşınmış⁵⁶ ve Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc'i yerine vekil bırakmıştır.⁵⁷

db | 949

Emevîlerin 11. halifesi Velîd b. Yezîd döneminde 125-126/745-746 yılında Şâm'da meydana gelen salgın iktidarın el değiştirmesinde belirleyici rol oynamıştır. Salgın çıktığında insanların Şâm'ı terk etmesiyle yanında bulunan yaklaşık iki yüz kişiyle başkentten ayrılmak zorunda kalan Velîd'in bu hareketi onu iktidardan indirmek isteyen Yezîd b. Velîd'e

⁵² İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/59; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/37.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/255.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 5/264; İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn fî fazli't-tâ'ûn*, 361.

⁵⁵ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/601; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/267.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/308; İsmail Yiğit, "Abdülaziz b. Mervân", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/92; Abdülaziz, Hulvân'ı Kıtptilerden 10 bin dinara satın alarak buraya bir vali konağı ve cami inşa etti, askerlerini de oraya yerleştirdi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/344.

⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 155; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, (Beyrût: Dâru'l-kütüb'l-ilmîyye, 1924/2003), 39; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 2/618.

kolaylık sağlamıştır.⁵⁸ Salgının sağladığı rahatlıkla hilafet makamına gelen Yezîd b. Velîd, Şâm'a giremediğinden halkın bey'atını çölde almak zorunda kalmıştır.⁵⁹ Altı ay gibi kısa bir süre hilafette kaldıktan sonra kendi döneminde patlak veren salgından kurtulamayıp ölmüştür. Güçlü bir devlet adamı kabul edilen Yezîd'in erken ölümü Emevî iktidarı için büyük bir kayıp olarak kabul edilir.

Salgın, devlet görevlilerinin vilayetlerden uzaklaşmalarına ve ölümlerine sebebiyet vermekle yetinmeyip onlara görevlerinden feragat ettirecek kadar korku salabilmekteydi. Örneğin Hişâm b. Abdülmelik döneminde 105/723 yılında Mısır'da meydana gelen salgında Muhammed b. Abdülmelik halifeden azlini istemiştir. Muhammed'in isteğini uygun gören Hişâm onu görevinden almıştır.⁶⁰ Salgın sebebiyle bir taraftan görevden alma veya görevi bırakma gerçekleşirken diğer taraftan yeni bir ismin iktidara gelmesi söz konusu olmuştur.

Tâunların idarî mekanizma üzerinde yol açtığı kırılma ve yönetici değişiklikleri devlet kademesinde ciddi değişimleri beraberinde getirmiştir. Yaşanan salgınlar ve iktidardan uzaklaşan devlet adamlarının yokluğu Emevîleri her geçen gün dar boğaza sürüklemiştir. Abdülmelik b. Mervân zamanında Şâm ve dolaylarında başlayan Cârif tâunu Hicâz'da halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in işini kolaylaştırmıştır.⁶¹ İktidara geldiğinde iki ateşin arasında kalan Abdülmelik, salgının kısa sürmesiyle rahat bir nefes almıştır. Yaklaşık yirmi tane olduğu tespit edilen tâun içerisinde 131/748 yılında meydana gelen Selm b. Kuteybe tâunu daha yıkıcı bir etki bırakmıştır.⁶² Toplu ölümlerin yaşandığı salgın sürecinde sadece Basra şehrinde günde on bin civarında cenaze çıkması Irak vilayetlerindeki hayatı durma noktasına getirmiş, Mekke ve Medîne haricindeki şehirlerde ciddi boşluklar oluşmuştur.⁶³ Tâunun açtığı yaraları sarmaya çalışan Emevî iktidarı, gizli yürütülen Abbâsî ihtilal hareketini fark etmekte geciktiğinden, ihtilal hareketi daha rahat bir şekilde ilerlemiştir.

Gizli bir şekilde yürütülen Abbâsî ihtilal hareketi, salgın sayesinde doğudaki vilayetlerde rahat bir nefes almıştır. Bilindiği üzere Horasân'da açılan siyah sancağın Irak'a doğru ilerlemesiyle ihtilal hareketi hedefine

⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/9.

⁵⁹ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkar- Riyâd Zirikli (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 9/169.

⁶⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire* 1/257.

⁶¹ Nevevî, *Şerhü Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, 105.

⁶² Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 398.

⁶³ Nevevî, *Şerhü Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, 1/106.

ulaşmıştı. Onların batı istikametine ilerlemesinde Basra ve Kûfe'deki salgınların etkisi de hesaba katılmalıdır. Zira Irak'taki şehirlerin en kalabalık olanlarından biri Basra'dır. Tâun sebebiyle Basra'nın nüfusunun bitme noktasına gelmesi, idarecilerin nüfuzlarının azalması ve halkın kurtarıcı bir güç arayışı Abbâsî dâilerinin lehine gelişmeler olmuştur. Böylelikle Mervân b. Muhammed ile Abbâsîler arasında meydana gelen Zap Suyu savaşı aslında başlamadan bitmiştir. Çünkü Basra, Kûfe ve Irak'ın önemli şehirlerinde Arap nüfusu iyice azalmış, devleti koruyacak askerî birlikler dağılmış ve halkın teveccühü Abbâsîler tarafına kaymıştır. Bu yüzden Selm b. Kuteybe tâunu Emevîleri yıkılışa sürükleyen süreci başlatan bir hamle olarak değerlendirilebilir.

2.2 Sosyal Etkileri

Salgın hastalıkların insanlık tarihinde önemli değişikliklere sebep olduğu bilinen bir gerçektir. Etki alanları insan anatomisiyle sınırlı olmayan salgınlar müteselsil bir şekilde bireyleri, aileleri ve toplulukları etkilediğinden demografik yapı üzerinde değişiklikler meydana getirmişlerdir. Müberred'in bildirdiğine göre bu dönemdeki salgınlar sırasında aileler bitme noktasına gelmiştir. Öyle ki, güne on iki kişiyle başlayan bir ailenin fertlerinden birçoğunun ölmesiyle aynı ailede akşam vakti tek bir kişinin sağ kaldığına şahit olunmuştur. Normal zamanlarda vefat haberleri insanları üzerken, salgınların verdiği dehşet, üzüntülerin farklı bir mecraya kaymasına da neden olmuştur.⁶⁴ Ailelerin parçalanmasıyla öksüz, yetim ve dulların sayısı artmıştır. Hatta evlendikleri eşlerinin ardı ardına ölmeleleriyle kadınlar birçok defa dul kalmışlardır. Mesela Muhammed b. Urve b. Zübeyr'in kızı kısa sürede dört evlilik yapmış, evlendiği her eşi tâundan ölünce birçok defa dul kalmıştır.⁶⁵ Aynı şekilde Hafsa bnt. Muhammed b. İmrân aralarında Hişâm b. Abdülmelik'in olduğu altı erkekle evlenmiştir.⁶⁶

Salgınların aile ve toplum hayatı üzerinde önemli etkilerinin olmasının yanında büyük göçleri harekete geçirecek bir ivmeye sahip oldukları da bilinir. Salgın ortaya çıktığında iki türlü göç hareketi gözlemlenir. Birincisi salgının meydana geldiği karantina bölgesini terk etmemek kaydıyla yerleşimin daha yüksek yerlere nakledilmesi; diğeri ise salgının bitme-

⁶⁴ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *et-Te'âzî ve'l-merâsî*, thk. İbrahim Muhammed Hasan Cemal, (Mısır: Nehdetü Mısır, trz), 215.

⁶⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 9/445.

⁶⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 10/132.

siyle azalan nüfusu desteklemek için yeni göç dalgalarına izin verilmesi şeklindedir.⁶⁷

İlk dönem İslâm tarihinde vuku bulan salgınlar sırasında tedbir amaçlı yapılan göçlerde dinî nasların ve kurumsal tecrübenin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in "Şayet bir beldede salgın/tâun olduğunı duyarsanız sakın oraya girmeyin. Bulduğunuz yerde tâun hastalığı çıkarsa bu takdirde oradan ayrılmayın."⁶⁸ sözü salgına maruz kalanların başka beldelere göç etmesinin önüne geçmiştir. Modern tıbbın da önerdiği bu karantina uygulamasıyla dışa dönük nüfus hareketlerine izin verilmemektedir. Diğer taraftan Amvâs Tâunu sırasında Hz. Ömer'in Suriye valisi Ebû Ubeyde'nin yüksek bölgelere çıkmayı tavsiye etmesi ve onun halefi Amr b. el-Âs'a karantina bölgesindeki halkın yüksek, havadar ve nem oranı daha düşük yerlerde ikamet ettirmek için harekete geçmesi⁶⁹ iç hareketliliği hızlandırmış ve aynı zamanda salgın konusunda kurumsal bir tecrübeyi başlatmıştır. Bundan böyle tedavisinde aciz kalınan salgın hastalıklarda en etkili yöntemlerden birisi şehir ve köylerden ayrılarak dağlık bölgelerdeki alanlarda geçici ikamet etme şeklinde algılanmıştır. Emevîler döneminde meydana gelen ilk salgın hastalıkta bu yöntemin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun pek çok örneği bulunmaktadır. 49/669 yılında Kûfe'de salgın meydana geldiğinde Mugîre b. Şu'be halka "İşte azap kapınıza kadar gelmiştir! Ondan korunmak için şehirleri terk ederek yüksek bölgelere yerleşin."⁷⁰ şeklinde tavsiyede bulduktan sonra bizzat kendisi öncülük ederek çöle çekilmiştir. Valinin talimatlarını ciddiye alan Kûfeliler büyük oranda şehri boşaltmışlardır.

Ortaçağda salgın sebebiyle şehirlerin tedbir amaçlı boşalması ve salgın sonunda binlerce kişinin ölmesiyle yerleşim bölgeleri yok olma aşamasına gelebilmekteydi. Mesela 64/683 yılında vuku bulan Cârîf tâununda binlerce kişi ölmüştür. Tarih kitaplarındaki veriler dikkate alındığında üç gün boyunca iki yüz on dört bin kişinin ölmesiyle bir şehrin tamamen boşalması eş değerdir.⁷¹ Aynı şekilde Selm b. Kuteybe tâunu insanları adeta bir tırpan gibi biçtiğinin rivayet edilmesi Irak'taki şehirlerin büyük oranda yok olduğunu gösterir.⁷²

⁶⁷ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ün fi fażli't-tâ'ün*, 229, 363.

⁶⁸ Buhârî, "Tıb", 30; Müslim, "İmâre", 166.

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, 4/60-61; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/ 42.

⁷⁰ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/295; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/59.

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 6/25; Zehebî, *el-İber*, 1/56.

⁷² Ahmed el-'Adevî, *el-Ta'unu fi el-esri el-Umevi*, (Katar: Merkezül-Ebhasül-'Arabiye, 2018), 95.

Şehirdeki hayatı durma noktasına getiren salgınlar, ortadan kalkmasına rağmen köylülerin boşalan şehirlere göç etmeleri veya tedbir amaçlı yüksek yerlerde kalmaya devam etmeleri tarımsal üretimi durma noktasına getirmiştir. Tarımdan elde edilen vergilerin düşmesi yöneticilerin nüfus üzerinde tasarrufta bulunmasını zorunlu kılmıştır. Örneğin tâundan sonra tarımsal üretimin durma noktasına geldiğini fark eden Haccâc b. Yusûf'un Basra ve Kûfe'ye göçen köylüleri tekrar tarlalarının başlarına dönmeleri için zorladığı rivayet edilir.⁷³

Salgınlar şehirlerin boşalmasına sebebiyet verdiği kadar yeni şehirlerin kurulmasına da öncülük etmiştir.⁷⁴ Nitekim Hişâm b. Abdülmelîk zamanında kurulan Rusâfe (الرصافة) bu şehirlerden birisidir. Şâm'da salgın çıktığında kendisini karantina altına almayı düşünen Hişâm, Rusâfe şehrinin kurulması talimatını vermiştir.⁷⁵ Hişâm'la aynı fikirde olmayan halk "Şâm'dan çıkma! Bugüne kadar hiçbir halife tâundan ölmedi." dediklerinde Hişâm "Beni mi deniyorsunuz? Benim ilk olmamı mı istiyorsunuz?" demiştir.⁷⁶ Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'ın Kahire'ye bir konak mesafede kurduğu Hulvân da salgın sebebiyle kurulan yerleşim bölgelerindedir.⁷⁷

2.3. İktisadî Etkileri

Salgınların ekonomik alana getirdiği yük ve sıkıntı bir hayli fazladır. Salgın çıktığında insanların sosyal izolasyon gayeleriyle evlerinde kalmaları, dağlara çekilmeleri veya sosyal mesafeyi artırmaları iç ve dış ticareti durma noktasına getirmiştir. Salgının dehşetinden köylülerin tarım arazilerini boş bırakmaları ya da büyük fedakârlıkla ürettikleri ürünleri şehirlere giriş-çıkış yasaklarından dolayı alıcıya iletememeleri tarımsal ürün temininde güçlüğü sebebiyet vermiştir. Bu zamanlarda devlet ve milletin kaybı bir hayli yüksek olmuştur. Nitekim Selm b. Kuteybe tâunu ortaya çıktığında gıda temininde yaşanan güçlük sebebiyle açlıktan ölenlerin

⁷³ Taberî, *Târîh*, 6/381.

⁷⁴ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ 'ûn fi fazli't-tâ 'ûn*, 363.

⁷⁵ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, 1/365; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/169; İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ 'ûn fi fazli't-tâ 'ûn*, 363.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, 7/207; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb ibn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî, 2. Baskı (Tahrân, Surveş, 2000), 3/161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/283.

⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/308; İsmail Yiğit, "Abdülaziz b. Mervân", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/92; Abdülaziz, Hulvân'ı Kıptilerden 10 bin dinara satın alarak buraya bir vali konağı ve cami inşa etti, askerlerini de oraya yerleştirdi. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/344.

sayısının salgından ölenlerden daha fazla olduğu dile getirilir.⁷⁸ Bu rivayete başka bir açıdan bakıldığında ticaretin durma noktasına geldiği de söylenebilir.

Salgın zamanlarında devletin kontrol gücünü yitirmesi ve insanların başta gıda malzemeleri olmak üzere tüketim malzemelerine ihtiyaçlarının artmasıyla hırsızlık gibi suçlar büyük oranda artmıştır.⁷⁹ Salgınların beraberinde getirdiği kıtlık ve yoksulluğun izlerini silmek için yöneticilerin aldığı ilave tedbirler de sosyal krizlere sebebiyet vermiştir. Devletin kasasına giren vergi miktarının azalmasının önüne geçmek isteyen yöneticilerin ilave tedbirleri arasında halka yeni vergiler yüklenmesi de ayrı bir sıkıntı yaratmıştır. Mesela Haccâc b. Yusuf'un iktidarı zamanında vuku bulan Cârif tâununda devletin tahsil ettiği vergilerde büyük düşüşler yaşanmıştı. Arap tarihçilerinin iddialarına göre Sevadü'l-Irak bölgesindeki topraklardan alınan vergilerin düşmesi üzerine Haccâc'ın devletin kasasında açık vermemek adına Arap olmayan Müslümanlardan cizye vergisini almaya devam etmek zorunda kaldığı söylenir. Taberî'nin rivayetine göre 102/711 yılında Kuzey Afrika valisi Yezîd b. Ebî Müslim Müslüman olmalarına rağmen mevâlîden cizye vergisi almaya devam etmiştir.⁸⁰

954 | db

2.4. Askerî Etkileri

Savaş, güç gerektiren bir eylem ve taraflar arasında karşılıklı gerçekleşen bir hadise olduğundan, genellikle, salgın dönemlerinde savaşlara ara verilir. En azından salgına maruz kalan devlet savaştan uzak durmak zorundadır. 80/689 yılında Şâm'da çıkan tâun sebebiyle Emevîler'in Anadolu'da gazaya çıkamamaları bu yüzdendir.⁸¹ Salgına maruz kalan Emevîler tıbbî önlemlerle meşgul iken onların zayıf anlarını fırsat bilen düşmanları sahip oldukları topraklara saldırmışlardır. Salgın dönemlerinde Emevîlere ilk saldırı yanı başındaki Bizanslılardan gelmiştir.⁸² Salgınla uğraşan Emevîler Bizans'a karşı sefer yapmaya güç yetiremediklerinden geçici çözüm olarak vergi vermek veya asker takviyesi yapmak zorunda kalmıştır. Nitekim avâsım ve suğurlarda kaybettiği toprakları geri almak amacıyla harekete geçen Bizans İmparatoru II. Constantin'i durdurmak için Abdülmelik haftalık bin dinar vergi vermeyi kabul etmişti.⁸³ Düşma-

⁷⁸ Adevî, *el-Ta'unu fi el-esri el-Umevi*, 99.

⁷⁹ Müberred, *et-Te'âzi ve'l-merâsî*, 216.

⁸⁰ Taberî, *Târîh*, 6/617; Temir, *Emevîlerde Valilik*, 344.

⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 279.

⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 6/203.

⁸³ Taberî, *Târîh*, 6/150; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 6/203; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/479.

nın saldırısından emin olunmadığında salgının tehlikesi görmezden gelinerek ordular Anadolu'ya sevk edildiği dönemler de olmuştur.⁸⁴

Salgınlar sırasında Bizans'ın saldırılarından emin olmak isteyen halife ve valiler ek tedbirler de uygulamıştır. Muâviye devrinde 49/669 yılında meydana gelen tâun sırasında Basra'da bulunan Zutlar'ın bir kısmı Çukurova ve Antakya dolaylarına yerleştirilmiştir. Böylelikle Antakya'da, Zutlar adında bir mahalle oluşmuştur.⁸⁵ 79/698 yılında Şâm'da şiddetli bir tâun salgını çıktığında⁸⁶ Bizanslılar Antakyalılara hücum ederek Müslümanların içerisinde bulunduğu durumdan yararlanarak bazı bölgeleri ele geçirmiştir.⁸⁷ Velîd b. Abdülmelik meydana gelen salgında daha fazla toprak kaybının önüne geçebilmek adına kendisinden önceki halifelerin yaptıklarını tekrarlayarak Sind diyarındaki Zutların bir kısmını Antakya'ya getirtmiştir. Bu işin kademeli bir şekilde gerçekleştiği bilinmektedir. Şöyle ki, Sind valisi Muhammed b. Kâsım Zutları Haccâc b. Yusuf'un hüküm sürdüğü Basra'ya, o da buradan Antakya'ya göndermiştir.⁸⁸

Emevî asrında salgınlar daha çok Arapların yoğun olduğu bölgelerde ortaya çıktığından devletin muharip güçlerinin iyice azaldığı dile getirilir. Askerlik işini mevâlîye bırakmamakta kararlı gözükken Emevîler, salgın karşısında Arap nüfusunda ciddi düşüş yaşandığını anladıklarında yeni çözümlere başvurmadan çekinmediler. Dâhili ve harici düşmanlarını durdurabilmek için mevâlîyi askere alma konusundaki katı tutumlarından vazgeçerek onlardan istifade etme yolunu tutup, bazı zamanlarda gönüllü askerliği zorunluluğa çevirmek durumunda kaldılar. Emevî iktidarının en güçlü olduğu Haccâc b. Yusuf döneminde Cârîf tâunu sebebiyle ülkenin doğu kısmında hayat durma noktasına gelmişti. Irak'taki askerlerin sayısı her geçen gün azaldığında Haccâc eli silah tutan küçük çocukları ve daha önce savaşa alınması mümkün olmayan kimseleri zorla savaşa götürmek durumunda kalmıştı.⁸⁹ Haccâc'ın çocuk ve yaşlılardan medet umması geçici çözüm olduğundan sonraki salgınlarda mevâlîyi de işin içerisine katmayı zorunlu kılmıştır.

Tâunlar sebebiyle Emevîlerin Irak ve Şâm'da bulunan askerlerinin birçoğu hayatını kaybetmiştir. Muharip güçleri azalan Ümeyyeoğulları

⁸⁴ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/244.

⁸⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, 162.

⁸⁶ Zehebî, *el-İber*, 1/66.

⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/479.

⁸⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, 162.

⁸⁹ Hasan b. Sehl Ebû Hilal Askerî, *el-Evâil*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 327.

ülkenin doğu kısımlarında meydana gelen karışıklıkları bertaraf etmek isteyen valilerine gerekli yardımı gönderememiştir. Valiler, merkezden asker takviyesi alamayınca başka çözümlere başvurmuşlardır. Taberî'nin bildirdiğine göre doğudaki son Emevî valilerinden Nasr b. Seyyâr 125/742 yılında bin civarında Türk asıllı askeri satın alarak savunma yapmak durumunda kalmıştır.⁹⁰ Ancak satın alınan kölelerin mensubiyetinin farklı uyruklardan olması sebebiyle arzu edilen mukavemet bir türlü sağlanamamıştır.

Merv salgını dışında doğu bölgelerde ciddi bir salgın görülmediğinden Emevîler buralarda toprak kaybı yaşamamıştır. Ancak Ebû Müslim el-Horasânî Abbâsîler adına Merv'e girdiği sıralarda⁹¹ Şâm ve Irak'ta büyük bir salgın mevcuttu.⁹² Ebû Müslim, Rey şehrine ulaştığında tarih 131/748 yılını gösteriyor ve Selm b. Kuteybe tâunu şehri kasıp kavuruyordu.⁹³ İnsanların can derdine düştüğü sırada Ebû Müslim'in askerî ve siyasî noktaları ele geçirmesi zor olmamıştır. Dolayısıyla tâunların iktidarı değiştirme niyetiyle ihtilal hareketi başlatan muhaliflerin amaçlarını elde etmelerinde kolaylaştırıcı bir etken olduğunu söyleyebiliriz.

956 | db

Sonuç

Amvâs Tâunu ile İslâm devletinin idarî kadrolarında yer almaya başlayan Muâviye b. Ebî Süfyân'ın 41/661 yılında Hz. Hasan ile anlaşarak kurduğu Emevî Devleti doksan yıl civarında hüküm sürmüştür. Güçlü maliyesi, yetişmiş devlet adamları ve bir önceki yönetime nazaran kurumsallaşmış devlet yapısına rağmen Emevîlerin bir asır dahi sürmeden yıkılıp gitmeleri çok ilginçtir. Hızla gelinen sonda hemen hemen her on yılda bir veya birkaç salgın hastalıkla yüz yüze gelinmesinin de bir payı bulunmaktadır. Toplamda yirmi tane olduğunu tespit ettiğimiz salgınlar yıllara yayıldığında her dört yılda bir hastalığın olduğu söylenebilir. Üstelik bu salgınların kimisinin üç gün kimisinin üç ay kimisinin de üç veya beş yıl sürdüğü hesaba katıldığında Emevîlerin karşılaştıkları tablonun olumsuzluğu ortaya çıkar.

Emevîlerin yaşadığı salgınlar Ortaçağda yaşanan hadiselerle karşılaştırıldığında en şiddetli ve yoğun dönemin Emevîlere isabet ettiği anlaşılmaktadır. Adeta Emevî iktidarının başı, ortası ve sonu salgınla geçmiştir. Sosyal, siyasî, ekonomik ve askerî alanlarda telafisi güç etki bırakan bu

⁹⁰ Taberî, *Târîh*, 7/224.

⁹¹ Taberî, *Târîh*, 7/377.

⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 2/278.

⁹³ Taberî, *Târîh*, 7/404.

salgınlar, Emevîlerin ilerlemesinin ve sağlıklı kararlar almalarının önüne geçmiştir. İktidara olan büyük katkılarıyla bilinen Duhâtü'l-Arap'tan iki ismin salgından kaybedilmesi kurumsal manada Emevîlerden çok şey götürmüştür. Devletin yıkılma aşamasında kudretiyle Emevîlere yeni bir ışık kaynağı olan 12. halife Yezîd b. Velid'in ölümü de güçlü bir yöneticinin yok olmasına sebebiyet vermiştir.⁹⁴ Son halife Mervân dönemine denk gelen Selm tâunu ise muhaliflere bir ümit olurken, Mervân b. Muhammed'e meşakkatten başka bir şey olmamıştır.

Salgınlar hayatın birçok alanını etkilemesine rağmen tarihçilerin olayları değerlendirirken dikkate aldıkları sebep-sonuç faktörlerinden biri olarak zikredilmemiştir. Halbuki Emevîlerin yıkılışında diğer sebepler kadar salgınların da payı vardır. Hastalıklar bir devletin yıkılmasında görünür sebepler olarak değerlendirilmese de vakıda olayların arkasındaki gizli sebeplerden birisidir. Aslında Abbâsîler ilk kuruldukları andan itibaren salgınların yıkıcı etkisini fark etmişlerdir. Ancak bu tür hadiseleri kendi çıkarları için kullanmayı yeğlemişlerdir. Emevîlerin yaşadığı günlerde çok sık görülen salgınları ilahî bir ceza olarak değerlendirmiş ve kendilerini iktidara taşıyan bir olgu olarak görmemişlerdir. Aksi bir değerlendirme onların güçlerine zafiyet getireceği endişesini taşıdığından uzun süre salgınları kendi halkına ilahî musibet olarak aksettirmişlerdir. Onların güç odaklı değerlendirmelerinden dolayı tarihçiler bu gizli sebebin peşine düşmemişlerdir.

KAYNAKÇA

- 'Adevî, Ahmed. *el-Ta'unu fi el-esri el-Umevi*. Katar: Merkezü'l-Ebhasü'l-'Arabiye, 2018.
- Aktaş Ömer, *Mugire b. Şu'be*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.
- Aksu, Ali. *Emevi Devleti'nin Yıkılışı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.
- Aksu, Ali. "Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halifeliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1 (Sivas 2000).
- Askerî, Hasan b. Sehl Ebû Hilal (ö. 400/1009). *el-Evâil*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892). *Futûhu'l-buldân*. Beyrût: Dâru Mektebetü Hilal, 1988.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892). *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkar- Riyâd Zirikli 1- 13. Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (ö. 430/1038). *Hiyyetü'l-evliyâ ve tabaqâtü'l-asfiyâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409.
- Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzibu'l-luga*. thk. Mhammed Avad Merib, Beyrût: Dâru İhyâu't-turâsi'l-Arabî, 2001.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed (ö. 170/786). *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerâî. Beyrût: Dâru Mektebetü'l-Hilâl, trz.

⁹⁴ Bkz. Ali Aksu, "Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halifeliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1 (Sivas 2000): 289-303.

- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (ö. 277/890). *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, (Beyrût: Müessesütü'r-risâle, 1401/1981), 3/306
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr (ö. 240/854-55). *Târihu Halife b. Hayyât*. thk. Ekram Ziya el-'Omeri. Dımaşk: Dâru el-Kalem, 1397.
- İbn Düreyd el-Ezdî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Hasan (ö. 321/933). *Cemheretü'l-lüga*. thk. Remzi Münir el-Ba'lebekki. Beyrût: Dâru İlmü'l-Melâyin, 1987.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye el-Hâşimî (ö. 245/860). *Kitâbü'l-Muhabber*. thk. Elisa Lichtenstadter. Beyrût: Dâru'l-Âfâkü'l-Cedîde. trz.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449). *Bezlü'l-mâ'ûn fi fazli't-tâ'ûn*. thk. Ahmed Asım Abdülkadir, Riyâd, Dâru'l-Asime, trz.
- İbn Kuteybe ed-Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 282/895). *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kâhire: Elhey'e el-Misriyye li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Kuteybe ed-Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 282/895). *Gâribü'l-Hadîs*. thk. Abdullâh el-Cebûrî. Bağdâd: Matbaatü Ânî, 1397.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb (ö. 421/1030). *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî, 2. Baskı Tahrân, Surveş, 2000.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470). *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Mısır: Vezarâtüs-Sekafe, 1963.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed (ö. 597/1201). *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed 'Ata-Mustafa Abdülkadir 'Ata. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî (ö. 1089/1679). *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnâvût. Dımaşk: Dâr-u ibni Kesîr, 1986.
- Kılıç, Ünal, "Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999): 509-534.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs et-Tücübî (ö. 350/961). *Kitâbü'l-Vülât*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1924/2003.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr (ö. 286/900). *et-Te'âzi ve'l-merâsî*. thk. İbrahim Muhammed Hasan Cemal, Mısır: Nehdetü Mısır, trz.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri (ö. 676/1277). *Şerhü Sahîh-i Müslim b. Haccâc*. Beyrût: Dâru İhyaü't-turâsî'l-Arabî, 1392.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923). *Târîhü't-Taberî*. Beyrût: Dâru't-Turâs, 2. Baskı, 1387.
- Temir, Hakan. *Emevilerde Valilik*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *el-İber fi haberî men gâber*, Thk. Muhammed Said Beysun, Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, trz.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348). *Târihu'l-İslâm*. thk. Ömer b. Abdusellam. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1993.

The Effect of Epidemic Diseases on The Foundation and Failure of The Umayyads State

Hakan TEMİR*
Hüseyin el-MHEMİT**

Extended Abstract

In the first period sources, some events were overlooked because historical events are generally given, as they are, sequenced one after the other in the tradition of narration. The classical understanding of history, which it was maintained in this way for a long time, ended with today's questioning historical methods and the issues that remained in the dark gradually began to be enlightened. Outbreaks are one of the issues that remain in the dark and await clarification due to the aforementioned understanding of history. This mass movement, which is regarded as one of the most important events of the Middle Ages, unfortunately remained between the lines.

It is known that this study, which is written as an example of micro historiography, will have difficulties in finding sufficient material, providing fiction and reaching the desired result. Of course, explaining the topics covered between the lines is difficult. However, a careful examination and questioning other factors behind the events with curiosity will provide general opinion. Moreover, the advancing research conditions of the age will make our job easier.

Our research has focused on two points. The first is the number of outbreaks occurring in this period, the regions where they are effective, and the determination of the period from their emergence to the end. At this stage, it was seen that some parameters were illuminated when the person, event and phenomenon were examined. The second part was on the political, military, economic and administrative effects of these epidemics on the Umayyads. Based on the existing examples, it was noticed that these issues became clear and it was reflected in the study with accessible examples.

In addition to the political, military and economic events that took place in the middle Ages, there were other events affecting people and societies. Among these, epidemics, which affect cities and countries and bring life to a halt, emerge as a secret actor. Nearly twenty epidemic events that took place during the rule of the Umayyads are not a situation to be underestimated. When the number of cases is indexed according to years, these epidemics, which seem to occur every four years, have left their mark on the Umayyad century. The epidemics, which cost the lives of many political leaders and civilians, gave the Umayyads a hard time. Since its target audience is people, it

* Asst. Prof., Tokat University, Department of Department of Islamic History, h.temir@hotmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-4142-6310>

** Lecturer, Ordu Universty Department of Arabic Language and Rhetoric, hud.kk51@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-3630-5215>

brought social life to a halt and changed the course of states. The epidemics that weaken the Umayyads in many ways appear as a factor in the establishment and collapse of the state. Because it was an epidemic that caused Muawiyah to take over the Syrian administration and take the first step on the road to the caliphate. This situation, which was in favor of Muawiyah, was against his successors and came from epidemics in a blow to the Umayyads, who were dragged towards destruction. For this reason, we are of the opinion that it is necessary to draw attention to the epidemics as much as the decisions and actions taken in the Abbasid movement, which is conducted secretly. Because while such events damaged the government, they provided convenience to the opponents. Outbreaks that prevented managers from making healthy decisions also prevented the executive.

The epidemics, which have direct effects on political, administrative and social life, have also made themselves felt in other areas. Agriculture, trade, production and crafts have come to a standstill due to social isolation, quarantine and migration to high places. Since the professionals could not sell the products they produced, they suffered serious damage and the buyer and seller could not come together. Villagers who could not market their products had to look for other jobs. The influx of peasants to the vacated cities collapsed the state's tax policy. Taking advantage of the difficult conditions of the Umayyads, the enemies immediately took action. External enemies, especially Byzantium, partially succeeded in their ambitions over Umayyad lands. Some of the balls won in Anatolia had to change hands. Thus, the Umayyads could not attain the regime they desired.

960 | db

The role of the epidemics in the establishment and collapse of the Umayyads was clearly revealed with this study, in which we tried to form a common opinion by collecting the narrations between the lines and placed in the sources independently. However, the limited number of rumors and the unclearness of some issues made it difficult to reach the desired results. Despite some deficiencies, this study, which was made exclusive to the field of Islamic history, has also led to future studies.

Keywords: Umayyad, Taun, Plague, Epidemic, Destruction.

